

Леонід ВИГОВСЬКИЙ¹,
Тетяна ВИГОВСЬКА²

ЕКОТУРИЗМ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Зауважується, що в умовах глобальної екологічної кризи на перший план об'єктивно виходить проблема фізичного виживання людства як біологічного виду. Розкриваються основні причини негативного впливу діяльності людини і соціуму на природне середовище, які зумовили таку кризу. Акцентовано увагу на тому, що домінування в суспільстві технократичного світогляду в житті людства в кінцевому підсумку і зумовило таку негативну ситуацію. Акцентується увага на тому, що для її подолання, насамперед, потрібно на світоглядному рівні переосмислити взаємовідносини в системі «людина — природа» і відповідно сформувані в особистості та суспільстві потреби замінити технократичний світогляд екологічним. Доводиться, що системоутворювальним елементом у системі екологічного світогляду є екологічна свідомість, адже саме вона в кінцевому підсумку зумовлює духовну основу для комплексу екологічних чинників у житті людини та суспільства. У результаті вони стають пріоритетами життя

¹ доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціально-гуманітарних наук та фізичного виховання, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, vihov2017@ua.com, <https://orcid.org/0000-0002-0080-1655>.

² кандидатка біологічних наук, доцентка, доцентка кафедри філософії, соціально-гуманітарних наук та фізичного виховання, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, tvyg@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-9939-0894>.

людини. Більше того, навіть можуть стати сенсом її життя. Розкривається зміст основних рівнів сформованості екологічної свідомості особистості — найвно-реалістичний, буденно-емпіричний і свідомо-теоретичний. Доводиться, що для носіїв найвно-реалістичного рівня характерний інтуїтивний підхід до розуміння наявних екологічних проблем. Щодо буденно-емпіричного рівня екологічної свідомості, то для таких людей притаманна зацікавленість у практичному рішенні проблем у сфері екології, які безпосередньо їх стосуються. І лише носіям свідомо-теоретичного рівня екологічної свідомості характерне усвідомлене і стабільне відношення до екологічних проблем у всіх їхніх виявах. Їм характерна активна життєва позиція щодо захисту і збереження природи, що реалізується в активній екологічній діяльності. Доведено, що екотуризм виконує функцію ефективного засобу формування та утвердження екологічної свідомості й екологічної культури особистості та суспільства, оскільки в процесі безпосередньої взаємодії людини з природним середовищем формується потреба бережливого ставлення до нього. Розкривається зміст та робиться зіставлення понять «екотуризм», «біотуризм», «природний туризм», «агротуризм», «зелений туризм». Стверджується, що екотуризм з необхідністю зумовлює «екологізацію» інших видів туристичної діяльності, які у своїй діяльності починають враховувати не тільки ризики негативного впливу такої діяльності на природне середовище, а й докладають зусилля у справі збереження довкілля. Розкривається значний екотуристичний потенціал Хмельницької області.

Ключові слова: природа, людина, екологія, екологічний світогляд, екологічна свідомість, екологічна культура, рівні екологічної свідомості, екологічне виховання, екотуризм.

Поняття «екологічна криза» найбільш повно характеризує нинішній стан функціонування системи «людина — природа». Головною причиною її є те, що людство для власного споживання використовує (іншими словами — бере від природи) мінеральні ресурси набагато більше, ніж та здатна функціонально відновити. Тобто в основі протиріччя між людством і природним середовищем лежить споживацький спосіб використання потенціалу довкілля, що значно перевищує ресурсно-екологічні можливості біосфери. У результаті постійного нарощування матеріального виробництва для задоволення все зростаючих потреб людства пришвидшується процес регулярного виснаження наявних природних ресурсів (грунти, вода, повітря). У результаті порушується рівновага, збалансованість у функціонуванні системі «людина — природа», яка була їй притаманна до промислових революцій у Європі. Нині «масштаб загрози біосфері та всім її формам життя настільки великий, що його важко досягнути навіть добре поінформованим експертам» [1].

Сучасний соціум, озброєний новітніми технологіями і відповідно могутньою технікою, в планетарному масштабі став грізною геологічною силою, адже людство в плані впливу на довкілля нині здатне значно

перевищувати стихійні сили природи (землетруси, урагани тощо), що стає загрозою самому існуванню людства. До прикладу, японські міста Хіросіма і Нагасакі (1945 р.) були буквально стерті з лиця землі вибухом двох атомних бомб середньої потужності. Унаслідок миттєво загинуло близько 130 000 жителів Японії. А пізніше від впливу радіації померло ще понад 500 000 громадян [2].

На жаль, людство, як свідчать реалії нашого часу, так і не змогло зробити правильні висновки з цих трагічних подій. Через те нині маємо процес подальшого нарощування ядерного потенціалу США, Росією, Великою Британією, Францією, Китаєм, Індією, Пакистаном і КНДР. До речі, експерти в цій галузі також вважають, що і Ізраїль має ядерну зброю. А в умовах гострої конкурентної боротьби між державами за володіння матеріальними ресурсами значно зростає ймовірність застосування ядерного потенціалу. Результатом сучасної ядерної війни однозначно буде знищення цивілізації як такої.

Під впливом процесу деградації довкілля в результаті технічного прогресу в суспільстві з'являється розуміння того, що вкрай необхідно зупинити процес подальшої «деекологізації» матеріального виробництва. Оскільки на порядок денний поставлено проблему виживання людини як біологічного виду, то соціум змушений осмислювати справжні причини виникнення та суті сучасної екологічної кризи з метою пошуку реальних шляхів виходу з неї.

Під час розгляду цієї проблеми в методологічному плані потрібно виходити, насамперед, з того, що природа наділила живі організми здатністю бути активними. Оскільки в основі функціонування людей лежить щоденна необхідність задоволення вітальних потреб (їжа, одяг, житло, захист, розмноження тощо), то їхня активність спрямована, в першу чергу, на реалізацію таких запитів. При цьому потрібно пам'ятати, що діяльність людей, на відміну від тварин, має свідомий і цілеспрямований характер впливу на природне середовище, в якому вона перебуває. Адже, якщо тварина здатна лише пристосовуватися до навколишнього середовища, то людина в процесі матеріального виробництва змінює його відповідно до власних потреб. Тобто особистість (як суб'єкт діяльності) для задоволення власних вітальних запитів свідомо ставить перед собою певну мету і для її досягнення добирає відповідні матеріальні засоби. Тому в житті суспільства та людини надзвичайно велику роль відіграє світогляд, адже він (в кінцевому підсумку) і зумовлює зміст та форми практичної діяльності соціуму та індивіда в системі «людина — природа».

У практичному житті в основі такого процесу лежить механізм надання людині системи суспільно значимих для неї і суспільства цінностей. Саме задана конкретна світоглядно-ціннісна орієнтація формує в індивіда вибіркоче і стабільне ставлення до соціально значимих подій як для нього, так і суспільства. «Здійснення такої орієнтації, — слушно зауважує науковець В. Хмелько, — передбачає, що світогляд містить найбільш загальні цілі діяльності людини, тобто більш або менш визначене (дійсне або не дійсне) вирішення питання сенсу життя, і на цій основі регулює процес будівництва ієрархій часткових цілей діяльності, котрі мають одночасно

високий рівень значення для суб'єкта світогляду» [3, с. 30]. Тому світогляд безпосередньо стосується формування у людини відповідного ставлення до природи. Так, світорозуміння первісних людей заклало в них сакральне ставлення до природного середовища. Тому певні явища природи ними обожнювалися.

Справедливо, що нині більшість вчених виходить з того, що сучасна екологічна криза породжена, насамперед, технократичним світоглядом, оскільки в його основі лежить споживацьке ставлення людини до природи. Нагадаємо, що свого часу сутність такого світорозуміння влучно виразив І. Мічурін у відомих словах «Ми не можемо чекати на милість від природи; взяти її у неї — наше завдання».

Такий світоглядний підхід свідчить про те, що людство виступає як суб'єкт, який стоїть над природою. А вона сама для нього виступає лише як джерело мінеральних ресурсів, які можна (і потрібно) експлуатувати згідно з потребами цивілізації. По суті, була сформована філософія залежності природи від людини. У ній партнерські відносини між людиною і природою, які об'єктивно існували в ранні часи людства, змінилися на відносини господаря і слуги. І, як наслідок, суспільство, задовольняючи свої нинішні меркантильні матеріальні потреби, перестало враховувати стан природних ресурсів і їхнє майбутнє. Людство почало від природи брати більше ресурсів, ніж вона могла дати. У результаті це призвело до втрати нею своїх рекреаційних можливостей, адже природне середовище в таких умовах виявилось не здатним повною мірою відтворювати власний ресурсний потенціал. Тому вихід з сучасної екологічної кризи, насамперед, потребує кардинальної зміни світогляду як на рівні суспільного, так і індивідуального буття людини. «Все більша кількість дослідників доходить висновку, — слушно зазначають В. і О. Дубові, — що екологічна криза — це, у першу чергу, криза світогляду, філософсько-ідеологічна криза» [4, с. 21]. Тому людство для вирішення накопичених екологічних проблем насамперед повинно кардинально переосмислити своє місце і роль у системі «людина — природа» з наступною зміною свідомості індивіда в контексті розуміння природи як рівноправного партнера.

Очевидно, що комплекс екологічних світоглядних установок і парадигм принципово змінює розуміння справжнього місця природного середовища в житті людини. В основі нового світорозуміння повинен лежати підхід до природи як середовища, без якого людина існувати не здатна, адже вона є лише одним із біологічних видів біосфери поряд з рослинами, тваринами тощо. Усвідомлення цього факту є дуже важливим саме з погляду розуміння справжньої суті відносин між суспільством і природою, оскільки сприятиме процесу усуненню джерел протиріч, що склалися між людиною і навколишнім середовищем.

Зміна системи світоглядних цінностей суспільства й особистості до дозволить запровадити екологічну ідеологію, що слугуватиме справі екологічної безпеки людства. У її основі лежить процес переорієнтації наявних у державах економічних пріоритетів на екологічні. У свою чергу, це потребує формування відповідального ставлення кожного громадянина до середовища існування як головної цінності індивідуального та

суспільного буття людини. Саме система таких екологічних світоглядних установок і парадигм зумовить дбайливе та бережливе ставлення людини до природи.

Варто зазначити, що певні зрушення в глобальній суспільній думці вже є. Так, Міжнародна конференція в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) запропонувала комплексний план заходів «Порядок денний на XXI століття». У ньому, з метою виходу з екологічної кризи, пропонується нова концепція розвитку глобального суспільства — шлях сталого розвитку. У його основі покладена ідеологія «екологізації» свідомості людини і відповідно матеріального виробництва. Передбачається, що реалізація цієї концепції дозволить значно знизити рівень екологічних загроз для людства в майбутньому. Відповідно до рекомендації цієї конференції Кабінет Міністрів України розробив проект Концепції сталого розвитку України (1997 р.). Метою цього документа є «радикальна політична та економічна модернізація соціально-економічних відносин в Україні, що буде забезпечувати стійкість розвитку продуктивних сил та екологізацію виробництва на основі гармонізації режиму функціонування комплексу середовищеутворювального, природоохоронного, організаційного та соціально-економічного характеру для ефективного використання та збереження виробничо-ресурсного потенціалу, умов життєзабезпечення і здоров'я населення багатьох поколінь» [5, с. 22].

Варто зазначити, що свого часу науково-дослідницька організація «Глобальна мережа екологічного сліду» (*Global Footprint Network, GFN*) запропонувала для екологічного просвітництва запровадити День екологічного боргу (1987 р.). Він настає тоді, коли кількість використаних людством ресурсів перевищує той обсяг, який природа здатна відновити за рік. Сам екологічний борг вперше був зареєстрований 29 грудня 1970 р. Це засвідчило то й факт, що людська спільнота в 1970 році використала більше ресурсів, ніж могла надати за вказаний період довкілля. Зрозуміло, що настання такого дня залежать від рівня розвитку промисловості кожної держави. Відповідно, для кожної країни цей день має індивідуальну дату [6].

Зауважимо, що концептуальні підходи щодо наукового вирішення екологічних проблем у системі «людина — природа» свого часу були розроблені в працях як зарубіжних, так і українських вчених. Так, О. Леопольд, А. Несла, Г. Снайдер, А. Швейцер дослідили роль і значення екологічної свідомості та екологічної культури особистості та суспільства в процесі розв'язання екологічної кризи. В Україні О. Є. Андроса, Г. О. Білявський, В. М. Боголюбов, М. І. Дробноход, М. М. Кисельов, А. А. Мінаєв та інші прийшли до висновку, що в умовах глобальної екологічної кризи формування та підвищення рівня екологічної свідомості та екологічної культури в кожного члена суспільства є нагальною суспільною потребою. Тільки усвідомлення і розуміння особистістю свого нерозривного зв'язку з довкіллям формує у людей ставлення до природного середовища як до цінності власного буття. Це закладає в них потребу дбайливого ставлення до довкілля, створення умов для відтворення його ресурсів, збалансування власних і суспільних потреб з можливостями природи.

Детальний аналіз науковцями суті та причин глобальних екологічних проблем переконливо довів, що жодні науково-технічні новації, економічні та соціальні реформи вже не здатні зупинити процес поглиблення екологічної кризи. Вихід з такої ситуації передбачає, насамперед, заміну пануючої в суспільстві технократичної свідомості на екологічну. Для цього необхідно виробити та запровадити в життя екологічну ідеологію життя, яка зумовить процес формування постіндустріальної екологічно орієнтованої цивілізації. Лише усвідомлення індивідом свого нерозривного зв'язку з довкіллям, залежність від нього здатне кардинальним чином вплинути на покращення ситуації. Пояснюється це тим, що сформована в особистості та суспільства потреба економно ставитись до навколишнього середовища, сприятиме всім формам екодіяльності з метою вийти на збалансований рівень існування стабільного відтворення природних ресурсів. Цьому слугує реалізація екологічної освіти в державі. Так, згідно з Концепцією екологічної освіти України (затвердженою Міністерством освіти і науки України в 2001 році) основним завданням екологічної освіти повинно бути формування та підвищення екологічної культури в усіх членів суспільства. В основі такої культури лежить екологічна свідомість, яка є виявом форми суспільної свідомості. Варто зазначити, що реалізація цієї концепції вже дає позитивні результати. Зокрема, соціологічні дослідження, проведені кафедрою філософії, соціально-гуманітарних наук та фізичного виховання Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (травень 2021 року), показали, що на питання «Чи є для Вас важливою охорона довкілля?» 91,4 % опитаних студентів відповіли «Так». «Важко відповісти» — 6,9 %, «Ні» — 1,8 %. На питання «Вам доводилося бути ініціатором екологічної акції» 62,1 % студентів відповіли «Так», «Ні» — 8,6 %, «Важко відповісти» — 29,3 %. На питання «Чи брали Ви участь у екоакціях з власного бажання» 74,1 % відсотків студентів відповіли «Так», 19 % — «Ні», 6,9 % — «Важко відповісти».

Зрозуміло, що люди живуть у різних природних та суспільних умовах, що суттєво впливає на процес формування їхньої екологічної свідомості, рівня її зрілості. Так, соціологічні дослідження, які були проведені Інститутом Горшеніна (спільно з Представництвом Фонду імені Фрідріха Еберта в Україні) у листопаді — грудні 2020 року, показали, що проблеми екології займають лише 7-му позицію «у рейтингу найбільш важливих проблем, які хвилюють українців після тарифів, воєнного конфлікту на Сході, пандемії, економічного стану країни, корупції та медичного обслуговування» [7]. Такі результати показують, що частину людства екологічна проблематика зовсім не цікавить, оскільки безпосередньо не зачіпає його інтереси. І тільки порівняно досить невелика кількість людей усвідомлює важливість вирішення для людства назрілих екологічних проблем. Тому вони беруть активну участь в організації і проведенні екологічних заходів за місцем проживання, в регіоні, країні.

Проведені соціологічні дослідження щодо з'ясування рівнів екологічної свідомості дозволяють виокремити (звичайно, умовно) три її основні рівні — наївно-реалістичний, буденно-емпіричний і свідомо-теоретичний. Так, наївно-реалістичний рівень екологічної свідомості притаманний тим

людям, які в практичному житті в силу об'єктивних обставин не відчули на собі негативного впливу екологічних проблем. Тому вони (в кращому випадку) виходять з того, що природу потрібно берегти лише заради власного добробуту чи краси навколишнього середовища. Представники цієї групи не розуміють роль екологічних проблем у їхньому житті і тому усвідомлено екологічною діяльністю не займаються. Через те для них характерний принцип індивідуалізму «Моя хата скраю». В українському соціумі, як свідчать результати соціологічних досліджень, такі люди є більшістю. А ось для буденно-емпіричного рівня екологічної свідомості людей уже притаманне розуміння того, що кризова ситуація в довкіллі має вплив і на їхнє повсякденне життя. Тому в них вже існує потреба змінити щось на краще в екологічній сфері. На практиці це виявляється в їх діяльності, спрямованій на вирішення певних проблем у сфері екології, правда, які безпосередньо чи опосередковано зачіпають їхні особисті та регіональні інтереси. Щодо найвищого, свідомо-теоретичного рівня екологічної свідомості, то він притаманний тим особам, які здатні усвідомлювати суть та причини екологічних проблем у всіх їхніх виявах і відповідно системно ведуть екологічну роботу зі збереження та покращення стану довкілля. Для них характерна потреба в такій екологічній діяльності. «Представники цієї типологічної групи, маючи достатню теоретичну підготовку і чітку світоглядно-екологічну установку, виявляють активність в усіх сферах екологічної діяльності» [8, с. 37]. Тому вони здатні з наукових позицій розуміти суть та причини екологічних проблем і відповідно аргументовано захищати екологічні позиції та екологічну ідеологію на всіх рівнях. Такі люди своїм обов'язком вважають діяльність із захисту та примноження навколишнього середовища. Їм притаманна активна життєва позиція щодо захисту і збереження природи, що наочно проявляється в участі руху «зелених» тощо.

Зрозуміло, що екологічна свідомість безпосередньо стосується екологічної культури, оскільки саме вона і зумовлює її рівень. Варто зазначити, що екологічна культура в сучасних умовах є окремим складником у системі загальної культури людини і суспільства. Рівень такої культури безпосередньо впливає на стан довкілля. Як свідчить практика, природне середовище перебуває в кращому стані в тих країнах, де високий рівень загальної культури людей. Пояснюється це тим, що реалізація екологічної політики державних структур поєднується з підтримкою з боку громадян, адже очевидно, що гострі екологічні проблеми без допомоги громадян ні уряд, ні природоохоронні відомства не здатні вирішити. Тому справа охорони природи є одним із пріоритетів у культурі більшості населення цивілізованих країн.

У значної частини громадян України рівень екологічної культури є досить низьким. Про це, зокрема, свідчить їхнє пасивне ставлення до вирішення екологічних проблем у країні, пошуку реальних шляхів їхнього вирішення. Здавалося, що в умовах планетарної Чорнобильської аварії, подальшого погіршення стану повітряного і водного басейнів (і це в умовах економічної стагнації, карантину COVID-19) логічним було б спостерігати зросту екологічну активність нашого населення. Але, як свідчить практика, нашим співвітчизникам в основному характерний наївно-

реалістичний чи, в кращому випадку, буденно-емпіричний рівень екологічної свідомості. Однією з причин екологічної безграмотності більшості громадян України є зневажливе ставлення до екологічних проблем державних структур. Цьому також певною мірою слугує процес швидкої урбанізації України, адже він об'єктивно відчужує міських жителів від безпосереднього спілкування з природою (нині у містах проживає 32 млн 754 тис. громадян (67,2 %), а в сільській місцевості — 15 млн 883 тис. (32,8 %)) [9]. Через те рівень їх екологічної культури бажає кращого. Тому в такій ситуації навіть організований виїзд на природу є певним засобом прилучення громадян до взаємодії з нею і сприяє підвищенню рівня їхньої екологічної свідомості і відповідно екологічної культури. Через те, в сучасних умовах туризм через прилучення громадян до природи постає одним з важливих чинників формування і підвищення їхньої екологічної культури, та й суспільства в цілому. Щоправда, це відбувається лише у тих випадках, коли проводиться відповідна робота щодо збереження і примноження природного середовища і відповідно йому не наноситься шкода.

До речі, ще «у 1983 році Всесвітня туристична організація (ВТО) визначила п'ять ситуацій, коли туризм може спричинити шкоду довкіллю:

а) зміни в екологічній ситуації районів, де природне середовище було у доброму стані з погляду природи, культури і людини;

б) спекулятивний натиск, який призводить до знищення пейзажу і природного життєвого середовища;

в) зайняття місця та виконання робіт, які призводять до незворотних процесів у користуванні землею;

г) шкода для традиційних цінностей в охоплених туризмом зонах і зниження стандарту в людському вимірі за наявного розвитку;

д) понадобсяги, що розростаються та збіднюють якість середовища охопленого туризмом району» [10].

Як свідчить практика, розвиток туристичної сфери у багатьох випадках може мати і негативний вплив на природне середовище, оскільки головною метою може виступати лише отримання прибутків. Тому проблеми взаємодії та взаємозалежності туризму та довкілля вже давно вийшли за межі національних та регіональних інтересів і стали предметом обговорення на міжнародному рівні. Зокрема, проблема збереження довкілля була піднята на багатьох туристичних форумах. Так, були прийняті резолюції Ріо-де-Жанейрської декларації з довкілля та розвитку від 13 червня 1992 р., а також Манільської декларації ВТО щодо соціального впливу туризму від 22 травня 1997 р. і «Глобального етичного кодексу туризму». У них наголошується, що туризм повинен мати екологічний характер. З цією метою в туристичній галузі повинно бути реалізовано двоєдине завдання. По-перше, туристи не повинні завдавати шкоди природному середовищу. По-друге, спілкування з природою повинно формувати у них екологічний світогляд, що сприятиме формуванню в них потреби дбайливого і бережного відношення до неї. Тому туристична діяльність в ідеалі повинна реалізовуватися саме у формі екотуризму.

Щодо самого терміна «екологічний туризм», то в науковій царині він з'явився порівняно нещодавно. Вважається, що його вперше застосував

мексиканський економіст Гектор Цебаллос Ласкурейн (Ceballos Lascurain) (1980 р.). Екологічний туризм, на його думку, є поєднанням подорожей людей з їхнім дбайливим ставленням до природи. Це дозволяє, на його думку, поєднати радість знайомства з природою та одночасним вивченням зразків флори й фауни. На цих засадах у туристів формується потреба сприяння і організації їх захисту [11].

Варто підкреслити, що, незважаючи на значну кількість науково-дослідних і навчально-методичних робіт, нині так і не сформульовано єдиного визначення поняття «екологічний туризм». Вітчизняні й зарубіжні фахівці поки що не можуть дійти принципової згоди з приводу концептуального визначення екотуристичної діяльності. Тому в науковій літературі існує значна кількість визначень самого поняття «екологічний туризм». Через те СОТ та інші міжнародні організації змушені використовувати концепцію екологічного туризму, яка має на увазі такі форми туризму, за яких головною мотивацією туристів є спостереження та спілкування з природою без нанесення їй шкоди. Це зумовлює збереження і примноження природного середовища й культурної спадщини з мінімальним негативним впливом на них. «Від традиційного туризму, — зазначає Г. Сорокіна, — екотуризм відрізняється такими ознаками: — переважання природних об'єктів туризму; — менша ресурсо- та енергоємність; — безпосередня участь у соціально-економічному розвитку територій; — екологічна просвіта туристів» [12, с. 20].

Щодо формування концепцій екологічного туризму, то вони також були закладені ще у 80-ті роки минулого століття. Вважається, що історично першою концепцією екологічно безпечного туризму була німецька концепція «м'якого туризму» (Німеччина, Швейцарія, Австрія) [13, с. 20]. Вона передбачала не лише організацію та проведення успішного туристичний бізнесу, а й, що дуже важливо, формування у туристів бережливого та дбайливого ставлення до природного середовища, культури й традицій місцевого населення. Тому головним завданням цього виду туризму є гуманізація традиційного туризму.

Нині екотуризм часто зводиться до організованого проведення культурного відпочинку людей на природі без нанесення їй шкоди. Зрозуміло, що це вимагає з боку туристичних агентств відповідну організацію та регламентацію з проведення такого дозвілля, з метою уникнення зайвого навантаження на природу. При цьому важливо серед туристів проводити просвітницьку роботу для формування у них розуміння взаємозв'язку людини і природи, що сприятиме усвідомленню ними потреби відповідального і дбайливого ставлення до довкілля. У свою чергу, бережливе ставлення до природи зумовлює у туристів потребу піклуватися про природне середовище не тільки щодо збереження його потенціалу, а й щодо системного нарошування його.

Екотуризм має значний потенціал для формування і закріплення у громадян практичних навичок у процесі спілкування з природою та у справі збереження та відтворення біологічної різноманітності навколишнього середовища та абіотичних умов існування живих організмів. У наш час є досить багато форм екологічного туризму. Найпростішою з них є

організований виїзд на природу. Більш складні і відповідно більш розвинуті форми туризму охоплюють організацію спілкування громадян зі світом рослин, тварин, ознайомлення їх з різноманітністю життєвих форм організмів, з екологічно збалансованими видами економіки, з проблемами охорони навколишнього середовища, культурної спадщини тощо.

Свого часу була досить популярною формою екотуризму так звана «австрійська» модель. Уже сама її назва відображає географію реалізації туристичної діяльності. Особливість цієї моделі полягала в тому, що вона передбачала розвиток екотуризму, насамперед, у природних середовищах, які були слабо захищені від агресивних дій «цивілізації», а тому зазнали руйнівного впливу з боку людей. А також на тих територіях, які вже в силу об'єктивних причин потребували особливого захисту від діяльності людей, оскільки вона наносила їм шкоду. Тому туризм на цих територіях передбачав поєднання дозвілля, з метою отримання психоемоційної та естетичної насолоди з дослідженням таємниць природи.

Можна згадати також так звану «західноєвропейську модель екотуризму». Вона передбачала розвиток тих форм екотуризму, які будуються на принципах збалансованого розвитку сфер туризму з метою збереження і примноження тих природних ресурсів, які ще залишилися в сучасній Європі. З іншого боку, нині отримує розвиток і поширення туристична діяльність, метою якої є проведення відпочинку на природі саме на тих територіях, які зазнали впливу діяльності і відповідно суттєво змінених. У країнах Західної Європи історичних природних територій практично не збереглося, а тому високу потребу урбанізованих громадян у спілкуванні з природою вони змушені задовольняти на ландшафтах із вторинною природою.

У європейських країнах останнім часом набула розвитку Концепція сталого розвитку. Сам «сталий розвиток» (*sustainable development* — англ.) визначається як такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність наступних поколінь задовольняти власні потреби. Це така взаємодія суспільства і природи, за якої зберігається біосфера та забезпечується виживання та розвиток людства» [14, с. 7]. У сфері туризму поняття «сталий туризм» (*sustainable tourism*) — наймолодша концепція екологічного туризму. Вона, за своєю сутністю, є частковим додатком до концепції сталого розвитку, яка передбачає у практичній діяльності людини інтеграцію соціальних, економічних та екологічних аспектів в одну систему. Необхідність сталого розвитку туризму, як екологічного, за своєю суттю, з кожним роком стає все відчутніше, адже все більш очевидними стають негативні сторони впливу туристичної діяльності на довкілля. Наприклад, вплив окремих сегментів туристичної індустрії виявляється як у безпосередньому хімічному, фізичному або біологічному забрудненні природних компонентів, так і в непрямому впливі на їхню якість.

Розгляд екологічного туризму як форми сталого туризму підтримують все більше науковців. Вони вважають, що такий підхід є більш виправданим через те, що такий вид туризму базується й успішно реалізує на практиці основний принцип концепції сталого розвитку, який передбачає таке природокористування, яке не призводить до виснаження та

деградації навколишнього середовища. Тому туристичні фірми, які займаються такою формою діяльності, частину доходів від такої діяльності скеровують на справу відновлення й охорони об'єктів природи.

Одним із напрямків природного туризму є біотуризм. Його інколи ще називають еколого-географічним. А ВТО вживає термін «пригодницький туризм» як ширше поняття, частиною якого є екологічний туризм. Правда, екологічний туризм не завжди містить пригодницький елемент, так само як не всі пригодницькі тури мають безпосереднє відношення до екологічного компоненту. Тому до екологічних турів не відносять ті, які мають на меті здобування трофеїв або подолання перешкод (водних, гірський тощо) шляхом завдання шкоди довкіллю. Очевидно, що «екологічний туризм» і «пригодницький туризм» багато в чому збігаються, але перший за своїм обсягом є ширшим порівняно з другим.

Останнім часом набуває поширення агротуризм або агро-екологічний туризм. Це туризм у сільській місцевості, де туристи ведуть здоровий сільський спосіб життя на фермах і в хуторах. Також набирає імпульсу історико-краєзнавчий туризм, який слугує вивченню історії взаємодії людини й природного середовища. Етно-екологічний туризм спрямований на ознайомлення з конкретними етносами, деталей їхнього життя, які сформовані у природних умовах, у тісній взаємодії з навколишнім природним середовищем. Зрозуміло, що тут мають на увазі ті малі народності, що в наш час живуть у природному середовищі.

Очевидно, що, позбавляючись екологічної привабливості, традиційні об'єкти туризму втрачають своє значення, а вся туристична інфраструктура починає працювати неефективно. Зараз у суспільстві формується запит на орієнтацією туристичного бізнесу на сталий розвиток з метою формування та утвердження нових мотивацій, які обумовлені надбанням такого туристичного досвіду, який був би екологічно й соціально відповідальним. Таким чином, трансформація мислення в суспільстві визначає еволюційний розвиток туристичної діяльності, що знаходить свій вияв у популяризації саме природо-орієнтованих видів туризму. Тому не дивно, що в останні десятиріччя екотуризм став таким видом туристичної діяльності, що найбільш динамічно розвивається.

В Україні існують значні передумови для подальшого розвитку екотуристичної діяльності. Розвитку туристичного бізнесу в країні сприяють гарний клімат, наявність пам'яток минулого, національний колорит, національна кухня, толерантність населення тощо. Однією з найбільш перспективних територій для розвитку вітчизняного екотуризму є Хмельницька область. Цьому слугують вигідні особливості її географічного розташування, сприятливий клімат, багатство природно-ресурсного, історико-культурного та туристично-рекреаційного потенціалу. Поєднання ландшафтних та історико-культурних ресурсів на її території створює необхідні передумови для активізації розвитку туризму, в тому числі і екологічного.

Природно-заповідний фонд Хмельницької області є унікальним осередком рідкісних видів рослин та тварин, більшість з яких охороняються на міжнародному та європейському рівнях і становлять особливу цінність за умов заповідання і може бути гарним місцем для екотуризму. Основу

природно-заповідного фонду області складають об'єкти різних категорій: національні природні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища — зі збереженням природних угруповань та ландшафтів. До окремої категорії можна віднести парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, дендрологічні парки, зоологічні парки та ботанічні сади.

Нині у структурі природно-заповідного фонду області нараховується 536 об'єктів загальною площею 328 663,98 гектарів. Загальнодержавний статус надано 42 об'єктам природно-заповідного фонду, місцевого значення — 494 об'єктам. До об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення належать: 2 національні природні парки, 25 заказників (10 ландшафтних, 1 лісовий, 9 ботанічних, 5 гідрологічних), 5 пам'яток природи (1 ботанічна, 1 гідрологічна, 3 геологічні), 1 ботанічний сад, 9 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

До територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення включені 1 регіональний ландшафтний парк, 134 заказники, 304 пам'ятки природи, 20 заповідних урочищ, 1 ботанічний сад, 1 зоологічний парк, 6 дендрологічних парків та 27 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва [15].

За межами області відомими є національний природний парк «Подільські Товтри», національний історико-культурний заповідник «Кам'янець», державні історико-культурні заповідники «Товтри» і «Самчики». Також на Хмельниччині є значна кількість пам'яток садово-паркового мистецтва: Антонінський, Самчиківський, Сатанівська перлина Хмельницького району, Голозубинецький, Малівецький, Михайлівський Кам'янець-Подільського району, Великоновоселицький Шепетівського району. Природною пам'яткою є Смотрицький каньйон у долині р. Смотрич.

До геоморфологічних пам'яток належить ціла низка природних утворів, форма яких виникла під впливом певних геологічних процесів. Більшість таких пам'яток розташовано в південній частині області. Це, насамперед, Товтровий кряж. Серед інших заповідних пам'яток цієї категорії перше місце займає пам'ятка неогену Завальська печера «Атлантида» — одна з найчарівніших печер Волино-Подільського плато (с. Завалля Кам'янець-Подільського району). Недалеко від печери «Атлантида» в неогенових гіпсах відкрита ще одна невелика карстова печера «Малишка-Киянка». Також варто відзначити, що на Хмельниччині поблизу «Атлантиди» розташовані менші гіпсові печери — Цапова Дюра і Новосілка. Доволі цікавими для екскурсійного відвідування є невеликі вапнякові Нігинські печери: Безіменна або Людська (найбільша), Кінська та Жидівська національного природного парку «Подільські Товтри». Не менш легендарною у НПП «Подільські Товтри» є Кармалюкова печера біля с. Привороття. Варто відзначити гідрологічну пам'ятку місцевого значення — озеро «Святе», що в Ізяславському районі, яке розташоване в сосновому лісі.

Рекреаційні ліси як компонент природних рекреаційних ресурсів забезпечують потреби населення у лікуванні, відпочинку та туризмі. До рекреаційних лісів належать зелені зони міст та приміських територій (сквери, сади, парки, лісопарки, дендропарки), ліси лікувально-оздоровчих закладів. Серед біотичних рекреаційних ресурсів найбільше навантаження

припадає на зелені зони міст, дендропарки, ботанічні та зоологічні сади, тоді як унікальні об'єкти Подільських заказників та пам'яток природи, які можуть бути основою пізнавально-наукової рекреації та екскурсійної справи, залишаються поза увагою організаторів рекреаційної діяльності. На їхній території росте більше 150 видів рідкісних рослин для області та таких, що потребують особливої охорони, 116 видів є червонокнижними.

Хмельниччина займає провідне місце в Україні за різноманітністю видів і запасами мінеральних вод. Вона має потужні біотичні ресурси для розвитку екотуризму. Неперехідну оздоровчу й естетичну цінність мають збереженні старовинні паркові ансамблі й паркові зони санаторіїв та будинків відпочинку. Проблема полягає в тому, що б весь цей потенціал був системно та ефективно використаний на всіх рівнях для формування та утвердження у громадян високої екологічної свідомості та культури.

Отже, сучасна екологічна криза потребує заміни домінуючого в соціуму технократичного світогляду на екологічний. Це вимагає планомірного та послідовного запровадження в Україні та світі політики «екологізму». Для цього, насамперед, необхідно всіма засобами формувати й утверджувати у свідомості громадян світоглядно-ціннісну, морально-етичну парадигму в контексті ставлення до природи, збереження та нарощування її потенціалу. Екологічна ідеологія, яка проголошує захист довкілля як вітальну потребу і сенс життя особистості, повинна стати пріоритетною для державних структур.

Важливу роль у становленні й утвердженні екологічного світогляду відіграє екотуристична діяльність, яка засобом безпосереднього спілкування людини з природою сприяє підвищенню рівня екологічної культури та екологічної свідомості наших громадян, що має сприяти збалансованому (сталому) розвитку України як європейської держави.

Список використаних джерел

1. Bradshaw, C. J. A., Ehrlich, P. R., Beattie, A., Ceballos, G. et all. Underestimating the Challenges of Avoiding a Ghastly Future. *Frontiers in Conservation Science*. 2021. Vol. 1. <https://doi.org/10.3389/fcosc.2020.615419>.
2. Корнієнко С. Ф. Світ без ядерної зброї — найкращий вихід для України в стані агресії проти неї РФ, і в стані глобального наростання загрози ядерної війни. Мировлюбна українська нація гідна безпечного життя в безпечному світі, і їй під силу підняти нову планетарну хвилю ядерного роззброєння. Якщо не ми, то хто? Петиція № 22/046486-еп від 27.08.2018 р. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL : <https://bit.ly/3wpEGZN>.
3. Хмелько В. Є. Світогляд особи: психологічна структура і функції. *Філософська думка*. 1977. № 3. С. 30–38.
4. Дубовий В. І., Дубовий О. В. Екологічна культура. Херсон : Гринь Д. С., 2016. 256 с.
5. Баб'як О. С., Біленчук П. Д., Чирва Ю. О. Екологічне право України. Київ : Атіка, 2000. 216 с.
6. Country Overshoot Days. *Earth Overshoot Day*. URL : <https://bit.ly/3oEAth5>.
7. Як ставляться до екологічних проблем українці — результати соціологічного дослідження. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL : <https://bit.ly/3mPSdX8>.

8. *Виговський Л. А., Виговська Т. В.* Екологічна свідомість як основа екологічної культури. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2019. № 2 (14). С. 33–37.
9. Чисельність населення. *Державна підтримка українського експорту*. URL : <https://bit.ly/3bMy9i7>.
10. Туризм і довкілля. *Лекції.Ком.* URL : <https://bit.ly/3kcK25w>.
11. *Сорокіна Г. О.* Екологічний туризм. Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2013. 206 с.
12. Екологічний туризм і екологічні походи. *СтудИзба*. URL : <https://bit.ly/3o6l4Gb>.
13. Екологічний паспорт Хмельницької області у 2020 році. Департамент природних ресурсів та екології Хмельницької ОДА. Хмельницький, 2021. 159 с.
14. Екологічна освіта для сталого розвитку у запитаннях та відповідях / за ред. О. І. Бондаря. Херсон : Грінв Д. С., 2015. 228 с.
15. *Виговська Т. В.* Туристично-рекреаційна привабливість Хмельниччини. *Подільські читання: Екологія, охорона довкілля, збереження біотичного та ландшафтного різноманіття: наука, освіта, практика* : зб. мат. Міжн. наук.-практ. конф. Хмельницький : ХНУ, 2019. С. 119–123.
16. *Давиденко І. В.* Екотуризм як складова екологічного виховання студентів. *Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Економіка, політологія, історія*. 2008. № 17 (73). С. 108–118.
17. *Дмитрук О. Ю.* Екологічний туризм: Сучасні концепції менеджменту і маркетингу. 2-е вид. Київ : Альтерпрес, 2004. 192 с.
18. *Косолапов А. Б.* Теория и практика экологического туризма. Москва : КНОРУС, 2005. 240 с.
19. *Крисаченко В. С.* Екологічна культура. Київ : Заповіт, 1996. 352 с.
20. Про концепцію екологічної освіти в Україні. Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 20.12.2001 р. № 13/6-19. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://bit.ly/3EW5eF4>.
21. Про туризм. Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://bit.ly/3kf4VNA>.
22. *Танасійчук О. Ю.* Особливості природної складової рекреаційного комплексу Хмельниччини. *Геополітика и екогеодинамика регионів*. 2014. Т. 10, Вып. 2. С. 790–798. URL : <https://bit.ly/3bLbzXj>.
23. *Сагайдак І. С., Авраменко Н. Л., Чорна Т. М.* Формування екологічного світогляду та культури безпеки студентів ВНЗ. Київ : 7БЦ, 2018. 171 с.

Надійшла до редакції 12.05.2021

**Leonid VYHOVSKYI,
Tetiana VYHOVSKA**

Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law

Ecotourism as a Means of Formation of Ecological Consciousness and Culture of Personality

In the conditions of the global ecological crisis the problem of physical habitation of people as a biological species objectively arises in the foreground. The main reasons for the negative impact of human activities and society on the natural environment, which caused such a crisis, are revealed. Emphasis is placed on the fact that the

reduction in society of the technocratic worldview in the life of mankind eventually led to such a negative situation. Emphasis is placed on the fact that in order to overcome it, firstly, it is necessary to rethink the relationship in the system «human — nature» at the global level and, accordingly, to form in the individual and society the need to replace the technological worldview with ecological. It turns out that a system-forming element in the system of ecological worldview is ecological consciousness which is ultimately managed to provide a spiritual basis for a set of environmental factors in human life and society. As a result, they become priorities in human life. Moreover, they can even become a meaning of human life. The content of the basic levels of ecological consciousness formation is revealed: national-realistic, everyday-empirical and conscious-theoretical. It is proved that the carriers of the national-realistic level are characterized by an intuitive approach to understanding the existing environmental problems. As for the everyday-empirical level of ecological consciousness, such people are interested in the practical solution of the problem in the field of ecology, which is directly related to them. And only the carriers of the conscious-theoretical level of ecological consciousness are characterized by a conscious and stable attitude towards environmental problems in all their manifestations. They are characterized by the active life position of protection and conservation of nature, which is realized in active environmental activities. It is proved that ecotourism serves as an effective means of forming and affirming the ecological consciousness and ecological culture of the individual and society, due to the fact that in the process of human interaction with the natural environment the need for care is formed. The content and correlation of the concepts «ecotourism», «biotourism», «natural tourism», «agritourism», «green tourism» are revealed. It turns out that ecotourism necessarily supports the «greening» of other types of tourism, which in their activities are beginning to teach not only the risks of negative impact of such activities on the environment, but also create efforts to ensure its preservation. The significant ecological potential of Khmelnytskyi region is revealed.

Keywords: nature, human, ecology, ecological world, ecological consciousness, ecological culture, levels of ecological consciousness, ecological education, ecotourism.